

Δημογραφική αποτύπωση της νοσηλευτικής κίνησης των ασθενών του Νοσοκομείου «Σωτηρία» (1930-1940)»

Μαρίνα Κουρή
Μαρία Μάνδουλα-Κουσουνή
Κων/νος Τσιάμης
Δημήτριος Ανωγιάτης-Pelé

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
«Ιστορική Δημογραφία»,
Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Διεύθυνση αλληλογραφίας:
Δημήτριος Ανωγιάτης-Pelé
ΜΠΣ Ιστορική Δημογραφία
Τμήμα Ιστορίας
Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα
E-mail: pele@ionio.gr

Λέξεις κλειδιά :
Ελλάδα, Ιστορική Δημογραφία, Μεσοπόλεμος,
Νοσοκομείο-Σανατόριο «Σωτηρία», Φυματίωση

Περίληψη: Η ασθένεια της φυματίωσης αποτέλεσε το πρώτο μισό του 20ου αιώνα μία από τις πρώτες αιτίες θανάτου στη χώρα. Μοναδικός σχεδόν τρόπος αντιμετώπισής της η υγειονομιακή αγωγή και η απομόνωση των ασθενών στα σανατόρια. Στην Ελλάδα το πρώτο σανατόριο ήταν η «Σωτηρία», το οποίο λειτούργησε το 1905 και αποτέλεσε ίδρυμα αναφοράς στον αγώνα κατά της φυματίωσης. Σκοπός της εργασίας αυτής ήταν να διερευνηθεί η συσχέτιση των δημογραφικών χαρακτηριστικών (όπως ηλικία, φύλο, επάγγελμα κ.λ.π.) των νοσηλευθέντων ασθενών με την ασθένεια της φυματίωσης. Τα στοιχεία προέρχονται από το βιβλίο-μητρώο των ασθενών του σανατορίου, το οποίο φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) στην Αθήνα. Το δείγμα της μελέτης αποτέλεσαν οι ασθενείς της περιόδου 1931-1940 που νοσηλεύτηκαν στο ίδρυμα.

Εισαγωγή

Η ιστορία του σανατορίου «Σωτηρία» είναι συνδεδεμένη με την ιστορία της φυματίωσης. Γνωρίζοντας την ιστορία του φθισιατρείου μαθαίνουμε την ιστορία ενός από τα φονικότερα λοιμώδη νοσήματα, που ταλαιπώρησαν τη χώρα κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ου αιώνα. Η γνώση αυτή είναι χρήσιμη προκειμένου να αποφεύγεται η μυθοποίησή τους, που όπως στην περίπτωση της φυματίωσης, οδήγησε στο στιγματισμό των ασθενών και στην κοινωνική απομόνωσή τους. Η γνώση της πορείας της νόσου στο χρόνο με τις επιδημικές της εξάρσεις και υφέσεις μπορεί να βοηθήσει αποτελεσματικά στην αντιμετώπιση ανάλογων καταστάσεων στο μέλλον, με την υιοθέτηση πολιτικών πρόληψης και τη λήψη μέτρων ατομικής και δημόσιας υγιεινής^{1,2}.

Στο πλαίσιο αυτό η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στη δημογραφική προσέγγιση της φυματίωσης μέσα από το μητρώο των ασθενών του σανατορίου «Σωτηρία» κατά τα έτη 1931-1940. Τα στοιχεία για τη συγγραφή της εργασίας προέρχονται από βιβλιογραφικό υλικό και από τη μελέτη και καταγραφή των στοιχείων, που περιέχονται στο βιβλίο κίνησης των ασθενών του νοσοκομείου.

Ιστορικό πλαίσιο

Το σανατόριο «Σωτηρία»³ αποτελεί ίδρυμα αναφοράς για τη φυματίωση. Ιδιαίτερα στις αρχές του 20ου αιώνα ήταν το μεγαλύτερο κέντρο φυματικών στη χώρα. Κατά την περίοδο αυτή η έξαρση της επιδημίας φυματίωσης είχε ως αποτέλεσμα να συγκεντρώνονται στους χώρους του φθισιατρείου χιλιάδες ασθενείς, τους οποίους αδυνατούσε να περιθάλψει σύμφωνα με τους κανόνες υγιεινής, που ήταν προϋπόθεση την εποχή εκείνη για τη θεραπεία της ασθένειας⁴. Η τραγική αυτή κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα το θεραπευτήριο να δυσφημιστεί. Ειδικά, κατά τα έτη 1925 - 1930 οι συνθήκες νοσηλείας ήταν άθλιες. Πρόχειρα μέσα στέγασης των υπεράριθμων ασθενών, ανεπαρκές προσωπικό για τόσο μεγάλο αριθμό νοσηλευομένων και λιγοστά και ανεπαρκή θεραπευτικά μέσα οδηγούσαν στο θάνατο χιλιάδες ασθενείς.

Καθοριστικό παράγοντα στην έξαρση της ασθένειας στην Ελλάδα στις αρχές του 20ου αιώνα αποτέλεσαν η αστικοποίηση, η έλευση των προσφύγων⁵, οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης των εργατικών τάξεων⁶, η έλλειψη μέτρων δημόσιας υγιεινής και η ανυπαρξία ολοκληρωμένου συστήματος ασφάλισης^{7,8,13}.

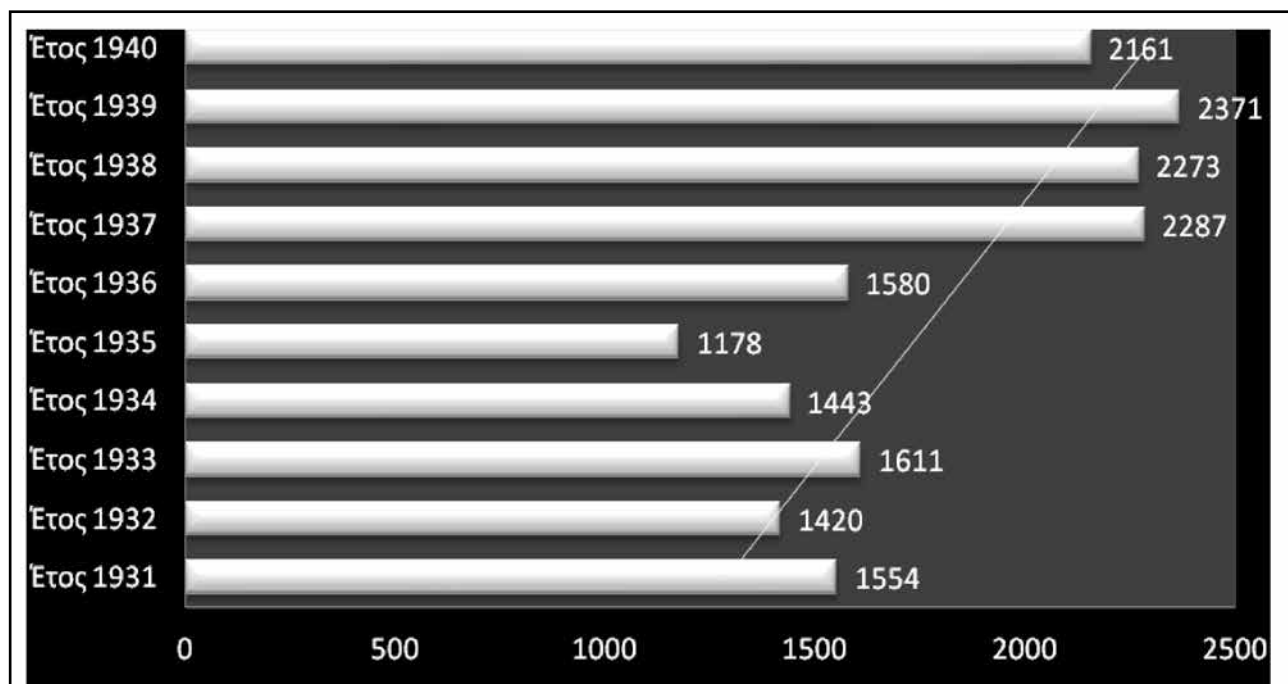
Νοσηλευτική κίνηση κατά τη δεκαετία 1931-1940

Η νοσηλευτική ικανότητα του σανατορίου, σύμφωνα με το άρθρο 13 του ν. 4649/1930 «Περί διοικήσεως του

εν Αθήναις Θεραπευτηρίου η «Σωτηρία» και αναδιοργάνωσής του», καθοριζόταν σε χίλιες (1.000) κλίνες⁹. Ωστόσο, στην πραγματικότητα οι ασθενείς ήταν πολύ περισσότεροι. Η μετανάστευση¹⁰, σε συνδυασμό με την καθυστέρηση στην ανάπτυξη και λειτουργία συστήματος υγείας, περίθαλψης και κοινωνικής ασφάλισης και το ακατάλληλο οικιακό περιβάλλον των εργατικών κατοικιών¹¹, είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της νοσηρότητας του πληθυσμού¹².

Στο Γράφημα 1 αποτυπώνεται ο μεγάλος αριθμός εισαγωγών ανά έτος που σημειώθηκε στο σανατόριο κατά τα έτη 1931-1940. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αύξηση του αριθμού των εισαγωγών μετά το 1936, οι οποίες ξεπερνούν τις δύο χιλιάδες ανά έτος. Η διαφορά αυτή οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αύξηση της νοσηλευτικής ικανότητας του ιδρύματος¹⁴, ως αποτέλεσμα της ολοκλήρωσης της κατασκευής δύο παλαιότερων περιπτέρων, ενώ παράλληλα οικοδομήθηκαν τέσσερα νέα κτίρια. Επίσης, σημαντικό ρόλο στη βελτίωση της λειτουργίας του σανατορίου διαδραμάτισε η κατεδάφιση των παραπηγμάτων, που λειτουργούσαν στο χώρο του, η ανακαίνιση παλαιών περιπτέρων και η μεταβολή του σανατορίου το 1936 σε Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου¹⁵, γεγονός που επέτρεπε στο κοινωνικό σύνολο να συμμετάσχει στον τομέα της υγείας. Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ενεργειών, η νοσηλευτική ικανότητα του νοσοκομείου αυξήθηκε το 1940 σε 1.800 κρεβάτια¹.

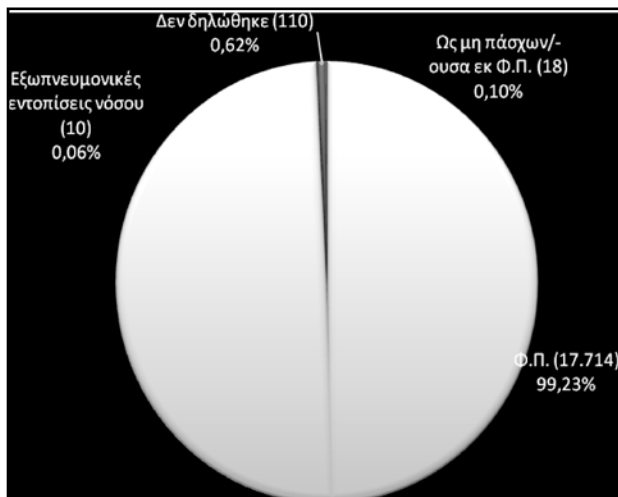
Οι ασθενείς σχεδόν στο σύνολό τους έπασχαν από φυματίωση των πνευμόνων (Γράφημα 2) και μόνο σε ένα

Γράφημα 1.

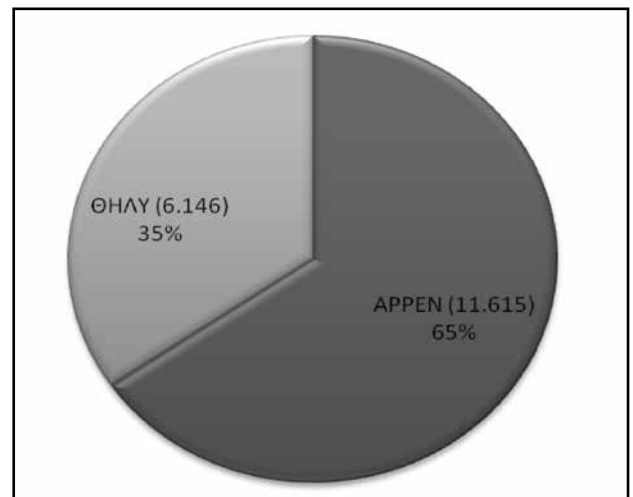
Εισαγωγές Ασθενών ανά έτος, 1931-1940

Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 2.

Μορφές φυματίωσης νοσηλευθέντων, 1931-1940
 Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 3.

Ποσοστό νοσηλευθέντων ασθενών ανά φύλο, κατά έτη 1931-1940.
 Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

πολύ μικρό ποσοστό (0,06%) διαγνώστηκαν εξωπνευμονικές εντοπίσεις της νόσου, καθώς για τις περιπτώσεις αυτές οι ασθενείς επέλεξαν να νοσηλευτούν σε εξειδικευμένα νοσοκομεία (ορεινά ή παραθαλάσσια), αφού, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής, το κλίμα και η τοποθεσία συνέβαλαν στη θεραπεία της ασθένειας. Έτσι, οι γιατροί κατεύθυναν τους ασθενείς για νοσηλεία, ανάλογα με το μέρος του σώματος στο οποίο εντοπιζόταν η νόσος, όπως παραδείγματος χάριν το «Παραθαλάσσιον Ασκληπιείον των εκ της φυματίωσης των οστών προβαλλομένων παιδων» στη Βούλα.

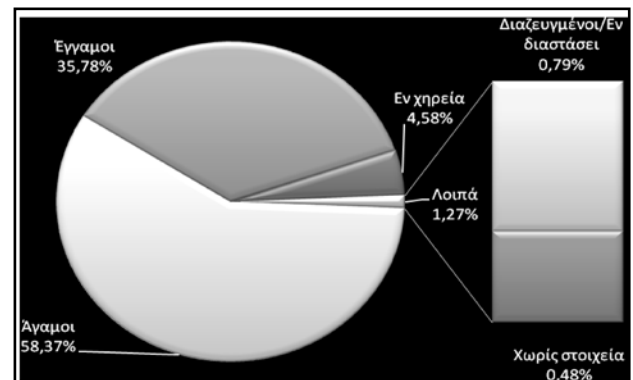
Δημογραφικά στοιχεία νοσηλευτικής κίνησης σανατορίου 1931-1940

Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των νοσηλευθέντων ασθενών στο σανατόριο «Σωτηρία» κατά την περίοδο 1931 -1940 αποτυπώνονται στα γραφήματα 3 έως 8. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά ο μέσος ασθενής του νοσοκομείου ήταν άνδρας ως προς το φύλο (Γράφημα 3), άγαμος ως προς την οικογενειακή κατάσταση (Γράφημα 4), σε παραγωγική ηλικία, 16-40 ετών (Γράφημα 5), που ανήκε, σύμφωνα με την επαγγελματική του δραστηριότητα, στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα (Γράφημα 6). Επίσης, σύμφωνα με την καταγωγή του, προερχόταν από την Στερεά Ελλάδα και Εύβοια ή την Πελοπόννησο, ενώ αξιοσημείωτος είναι και ο αριθμός των ασθενών με καταγωγή από τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη και την Ανατολική Θράκη (Γράφημα 7). Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει ότι σημαντικός αριθμός νοσηλευθέντων ήταν πρόσφυγες, οι οποίοι, λόγω των συνθηκών ζωής τους^{4,9}, παρουσίαζαν μειωμένη φυσική αντίσταση και ήταν πε-

ρισσότερο ευάλωτοι στην ασθένεια. Τέλος ως προς τον τόπο διαμονής η συντριπτική πλειοψηφία των ασθενών διαμένει στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας (Γράφημα 8), γεγονός που μαρτυρά ότι η γεωγραφική εγγύτητα αποτελούσε κριτήριο επιλογής του νοσοκομείου για την αντιμετώπιση της ασθένειας, καθώς την περίοδο αναφοράς λειτουργούσαν και άλλα αντιφυματικά ιδρύματα στον Ελλαδικό χώρο¹⁶.

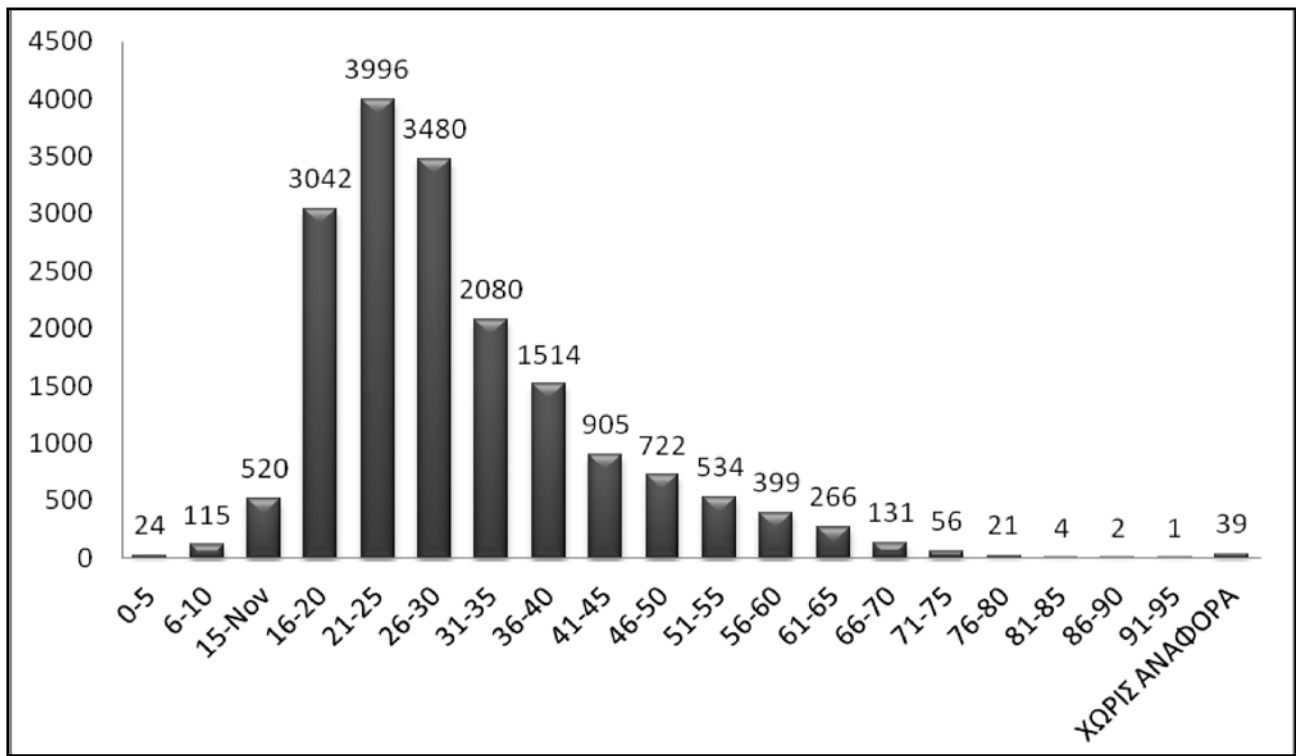
Έκβαση νοσηλευθέντων ασθενών 1931-1940

Καθώς η θεραπευτική αντιμετώπιση της ασθένειας την περίοδο αναφοράς στηριζόταν κατά κύριο λόγο στην υγιεινοδietetική αγωγή^{18,19,20}, είναι απολύτως κατανοητό πόσο σημαντικός ήταν ο ρόλος που διαδραμάτιζε ο χώρος νοσηλείας των ασθενών στην έκβαση της ασθένειας.

Γράφημα 4.

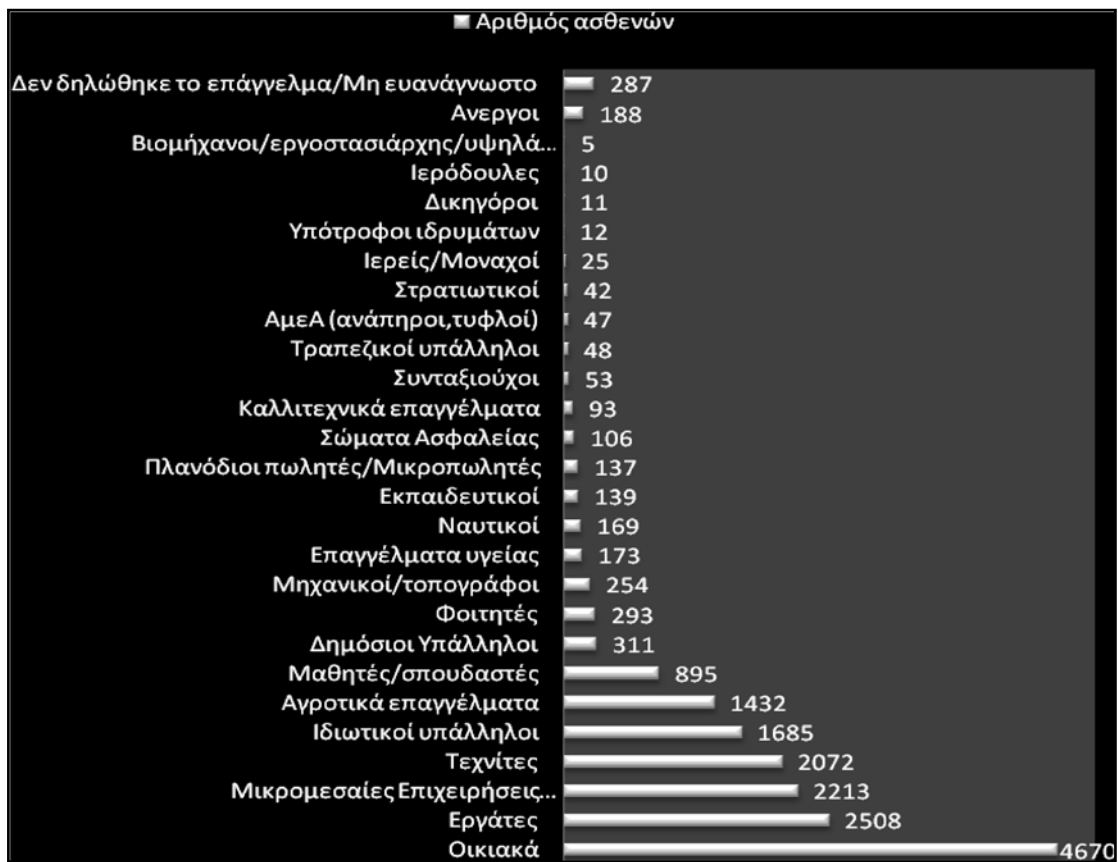
Οικογενειακή κατάσταση νοσηλευθέντων, 1931-1940.
 Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 5.

Ηλικιακές ομάδες νοσηλευθέντων ασθενών, 1931-1940.

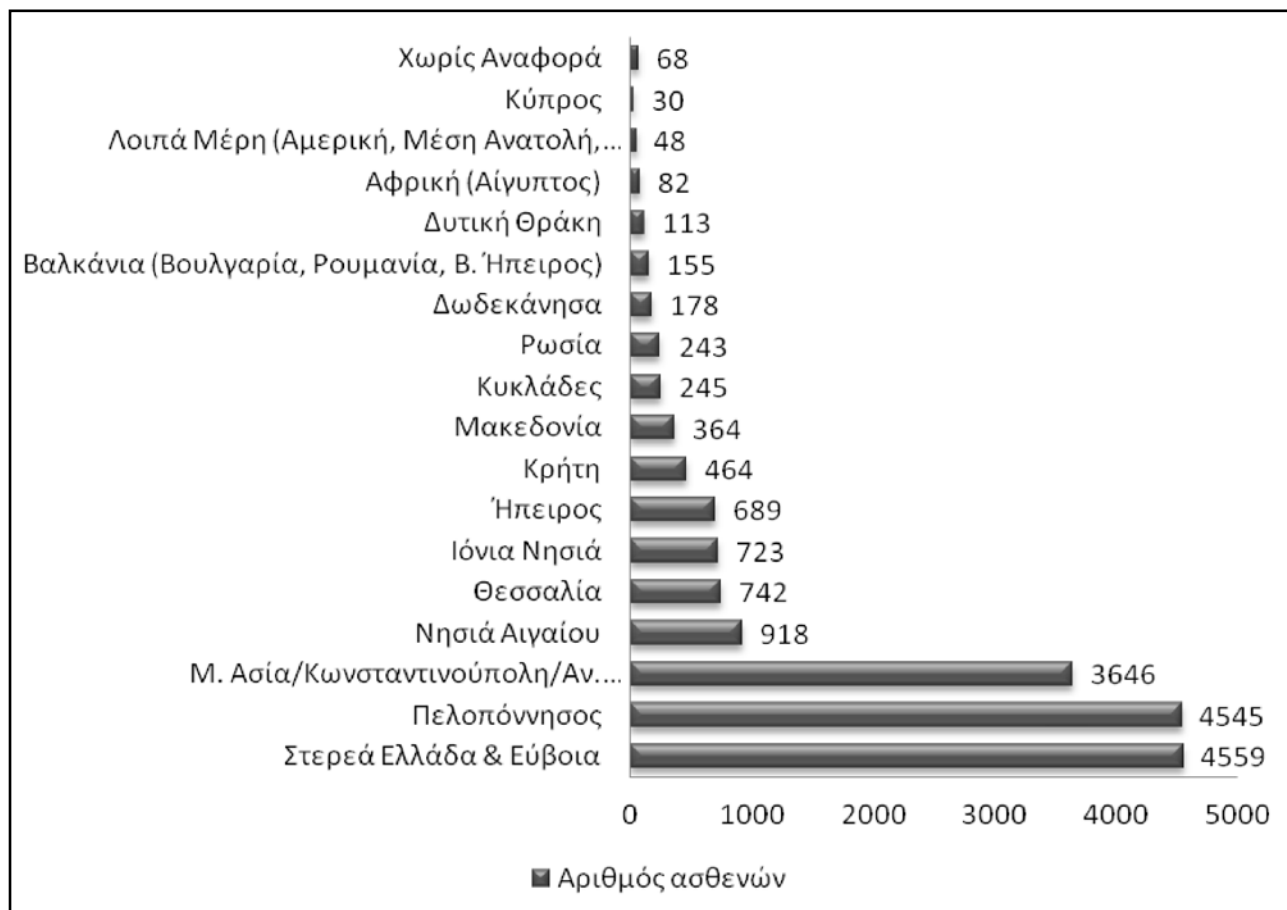
Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 6.

Επαγγέλματα νοσηλευθέντων, 1931-1940.

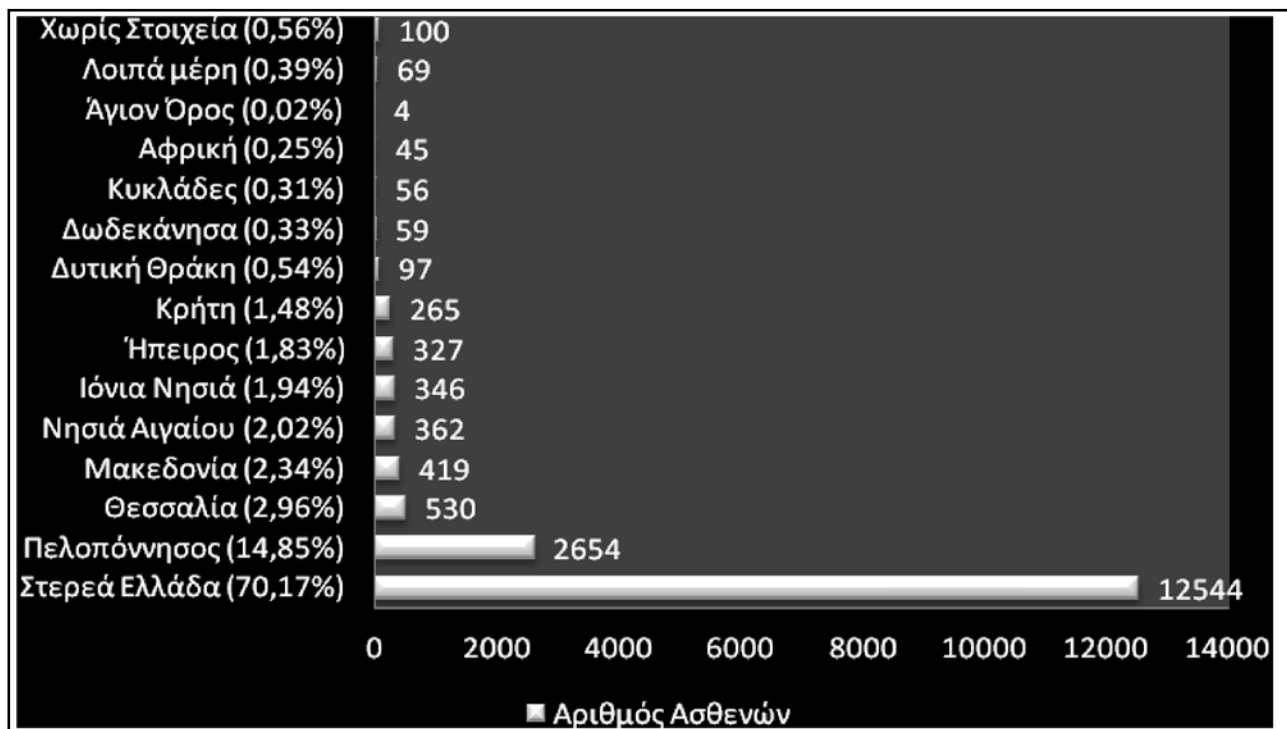
Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 7.

Καταγωγή νοσηλευθέντων, 1931-1940.

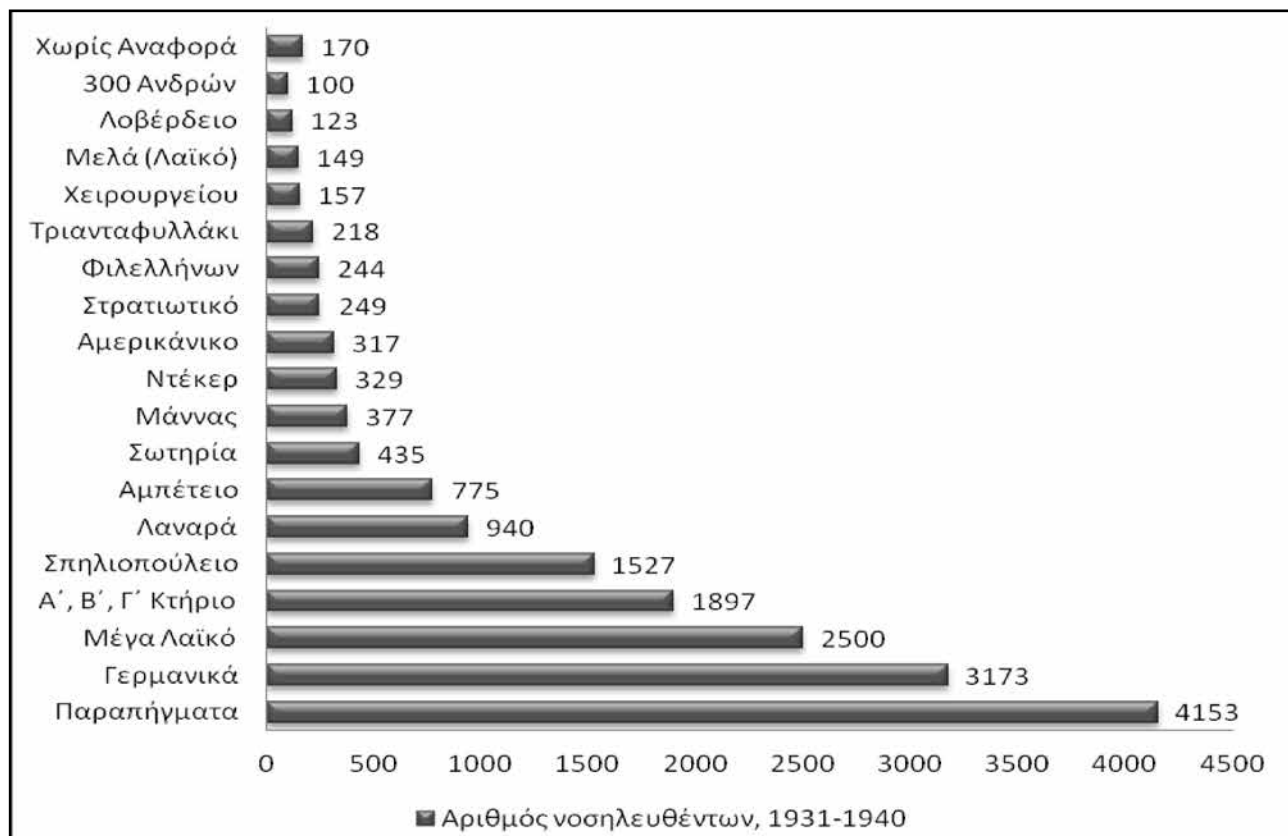
Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 8.

Τόπος Διαμονής νοσηλευθέντων, 1931-1940.

Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 9.

Περίπτερα νοσηλείας ασθενών, 1931-1940.

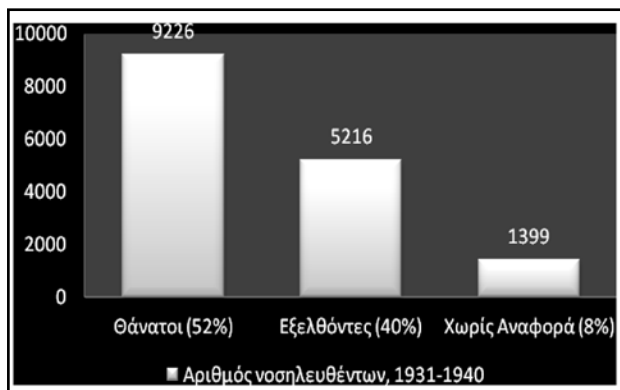
Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Όπως αποτυπώνεται στο γράφημα 9, μεγάλος αριθμός ασθενών στεγάστηκε σε παραπήγματα, σε χώρους δηλαδή ακατάλληλους για νοσηλεία (Γράφημα 9).

Τα αποτελέσματα των κακών συνθηκών νοσηλείας και της απουσίας ουσιαστικών θεραπευτικών μέσων στο σανατόριο την περίοδο μελέτης, αποτυπώνονται στο γράφημα 10. Σε σύνολο 17.878 ασθενών, 9.226 (52%) ασθενείς απεβίωσαν.

Ωστόσο, ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το ποσοστό των

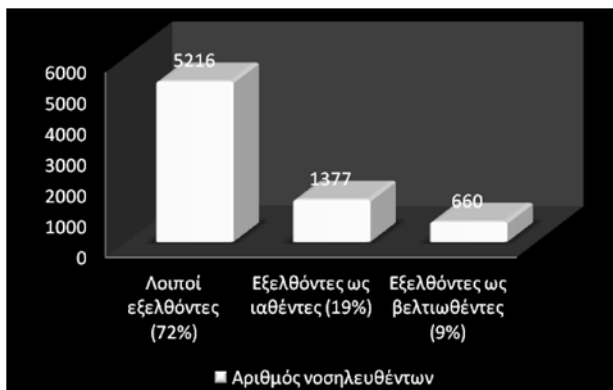
ασθενών που εξέρχονται. Όπως διαπιστώνεται από το γράφημα 11 (μόνο το 19%) των εξελθόντων χαρακτηρίζεται ως κλινικώς ιαθέντες, ενώ το 72% των εξελθόντων εξέρχονται για λόγους διάφορους προς τη θεραπεία. Συγκεκριμένα πρόκειται για ασθενείς που εξέρχονται εθελουσίως, σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και αυθιμερόν, ενδεχομένως απογοητευμένοι από τις συνθήκες νοσηλείας, ή ακόμη και ασθενείς που εκδιώκονται για πολιτικούς λόγους ως κομμουνιστές.

Γράφημα 10.

Εκβαση νοσηλευθέντων ασθενών, 1931-1940.

Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 11.

Εκβαση εξελθόντων ασθενών, 1931-1940.

Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Θνητότητα ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 1931-1940

Η αρνητική έκβαση της ασθένειας για τους νοσηλευθέντες στο σανατόριο «Σωτηρία» αποτυπώνεται και στα γραφήματα 12 και 13 που ακολουθούν. Όπως είναι αναμενόμενο οι αποβιώσαντες είναι περισσότεροι άνδρες παραγωγικής ηλικίας.

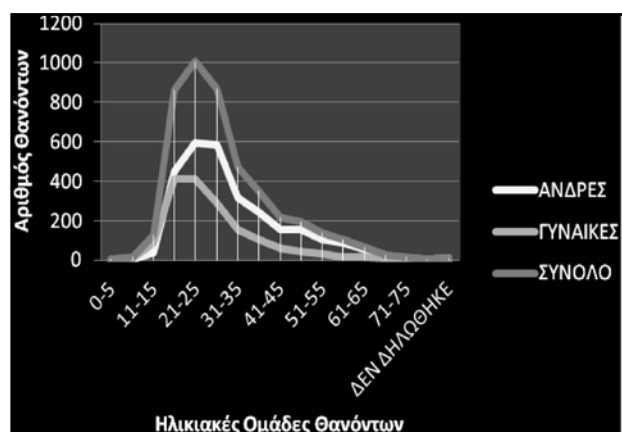
Μέσος όρος ημερών νοσηλείας

Όπως προκύπτει από τα γραφήματα 14 και 15, οι γυναίκες συνολικά νοσηλεύονται περισσότερο χρόνο από τους άνδρες. Επίσης, αξιοσημείωτο είναι ότι παρά τις διακυμάνσεις ο μέσος όρος ημερών νοσηλείας μειώνεται

από το έτος 1932 για να αυξηθεί και πάλι το 1940. Η μείωση αυτή οφείλεται και στο άρθρο 2 του Αναγκαστικού Νόμου 312 του 1936, σύμφωνα με τον οποίο ο μέγιστος χρόνος νοσηλείας δεν ήταν δυνατό να υπερβεί τους δώδεκα μήνες.

Συμπεράσματα

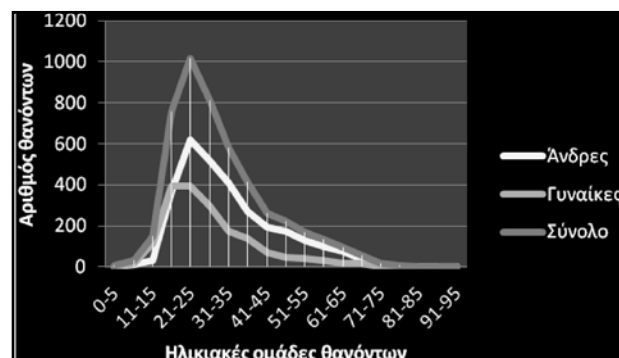
Συνοψίζοντας τη νοσηλευτική κίνηση των ασθενών της περιόδου 1931-1940, η πλειοψηφία των νοσηλευθέντων στο σανατόριο «Σωτηρία» ανήκει στις παραγωγικές ηλικίες. Η μελέτη εντόπισε συνολικά 17.878 εισαγωγές ασθενών, με το 65% να αφορά άνδρες και το υπόλοιπο 35% γυναίκες. Από τις καταγραφές φαίνεται ότι από το σύνολο των εισαγωγών, μόνο 10 ασθενείς πάσχουν από

Γράφημα 12.

Θνητότητα ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 1931-1935.

Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 13.

Θνητότητα ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα, 1936-1940.

Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 14.

Μέσος όρος ημερών νοσηλείας εξελθόντων ασθενών ανά φύλο.

Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

Γράφημα 15.

Μέσος όρος Ημερών νοσηλείας θανόντων ασθενών ανά φύλο.

Πηγή: Μητρώο Ασθενών σανατορίου «Η Σωτηρία», 1931-1940 (ΓΑΚ Αθηνών), Ιδία Έρευνα.

εξωπνευμονική φυματίωση. Η θνητότητα από φυματίωση την δεκαετία 1931-1940 είναι υψηλή, όπως αποδεικνύει η έκβαση της νοσηλείας των ασθενών του φθισιατρείου «Σωτηρία», σύμφωνα με την οποία το 52% των νοσηλευθέντων στο νοσοκομείο πεθαίνει. Η γεωγραφική εγγύτητα αποτελεί κριτήριο επιλογής του νοσοκομείου για νοσηλεία, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό νοσηλευθέντων (70,17%) δήλωσε ότι διαμένει στο γεωγραφικό διαμέρισμα Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας. Κατά την περίοδο 1931-1935 ο μεγαλύτερος αριθμός ασθενών (46%) νοσηλεύτηκε σε παραπήγματα. Αντίθετα κατά την περίοδο 1936-1940 μόνο 7,8% των νοσηλευθέντων στεγάστηκε σε παραπήγματα. Λίγο πριν εισέλθει η Ελλάδα στην περιπέτεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η φυματίωση αποτελούσε μία μεγάλη μάστιγα και απειλή για τη δημόσια υγεία. Η έλευση του πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου, γεγονότα που θα αποδιοργανώσουν τη δομή των υγειονομικών υπηρεσιών, θα σηματοδοτήσουν την περίοδο της αύξησης του επιπολασμού της νόσου στην Ελλάδα έως τη στιγμή της εισαγωγής της κατάλληλης αντιμικροβιακής θεραπείας και την περιστολή της φυματίωσης.

Summary

Demographic study of the Patient Flow in the hospital "Sotiria"(1930-1940)

M. Kouri, M.Mandyla-Kousouni, K.Tsiamis, D. Anoyatis-Pelé

Postgraduate Program "Historical Demography", Faculty of History, Ionian University, Corfu

The disease of tuberculosis had been one of the first causes of death in the country at the first half of the 20th century. Almost the only way of confrontation the disease had been the healthy diet and the seclusion of the patients in the sanatoriums.

In Greece the first sanitarium had been "Sotiria", which started its operation in 1905 and had been ever since institution of reference in the struggle against tuberculosis.

The aim of this paper is to examine the correlation of patients' demographic features (such as age, sex, occupation e.t.c.) with the disease of tuberculosis.

The data comes from the patient's medical records, which are kept at the General State Archives in Athens. The sample for the study was the patients of the period 1931-1940, who had been treated in the hospital.

The results of this study reveal the negative outcome of the disease and show the demographic profile of the patient in one of the greatest and most important health institutions of the country.

Key words: Greece, Historical Demography, Hospital-Sanatorium "Sotiria", Interwar, Tuberculosis

Βιβλιογραφία

1. Κατής Κ., Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος «Σωτηρία», Ιστορική Μελέτη, Διδακτορική Διατριβή. Αθήνα 1984.
2. Ζαχαριάς Κ., Η εξέλιξη της φυματίωσης κατά τον τελευταίο αιώνα. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2007.
3. Χαριτάκης Κ., Ο αντιφυματικός αγών εν Ελλάδι, μέχρι του τέλους του 1936, Περιοδικό «Σωτηρία». Αθήνα, Ιούλιος-Αύγουστος 1940, τόμος 1, τεύχος 4, σελ. 431-432.
4. Οικονομόπουλος Ν., Η φυματίωση εις τους φοιτητάς. Αθήνα 1936, σ. 16.
5. Κοινωνία των Εθνών, Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (Γενεύη 1926). Αθήνα, 1997:21-22.
6. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας. Ερευνα επί των συνθηκών της εργατικής κατοικίας των πόλεων Αθηνών – Πειραιώς (1921). Αθήνα 1922.
7. Γκιζέλη Βίκα, Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και πρόελευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930). Αθήνα 1984.
8. Οικονομόπουλος Ν., Η οργάνωσις του αντιφυματικού αγώνος. Αι ενδεικνυόμεναι κατευθύνσεις από ιατρικής, κοινωνικής και οικονομικής απόψεως. Αθήνα 1936.
9. Νόμος 4649/1930 «Περί διοικήσεως του εν Αθήναις θεραπευτηρίου η Σωτηρία και αναδιοργανώσεως αυτού», ΦΕΚ 152/12-05-1930, τεύχος Α΄.
10. Τζεδόπουλος, Γ. (επιμ.), Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Αθήνα 2003, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού
11. Πιζάνιας Π., Οι φτωχοί των πόλεων: Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο, Θεμέλιο, Αθήνα 1993
12. Κοπανάρης Φ., Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι. Εκδ. Χρ. Χρονοπούλου, Αθήνα 1933.
13. Μαστρογιάννης Ι., Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1960), Αθήνα 1960, σ. 298-299.
14. Κρίμπας Ηλ., Ο αγών κατά της φυματίωσης, Περιοδικό «Σωτηρία», Αθήνα 1940, τόμος 1, τεύχος 1-2, σ. 1-5.
15. Νόμος Αναγκαστικός 965/1937 «Περί οργάνωσεως των Δημοσίων Νοσηλευτικών και Υγειονομικών ιδρυμάτων», ΦΕΚ 476/22-11-1937, τεύχος Α΄.
16. Ε.Σ.Υ.Ε. Στατιστικές επετηρίδες 1931,1933,1935, 1937, 1939.
17. Λιάκος Α., Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου (Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανά-

δυση των κοινωνικών θεσμών). Αθήνα 1993.

18. Σακόρραφος Μ., Η πνευμονική φυματίωσις, Αθήνα 1928, σ. 391-438.
19. Παναγιωτάκος Π., Φυματίωσις και σανατόρια, Φρανκφούρτη 1922, σ. 214-220.
20. Strumbell A., Ειδική νοσολογία και θεραπευτική, Μετάφραση Κυριάκος Κ., Χρηστομάνος Α., τόμος Α', Αθήνα 1901, σ. 511-512.